

ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТ» СЕРЕД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Культурно-просвітницькі товариства «Просвіта» були створені у багатьох містах: Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах й містечках. Своє завдання вони вбачали в піднесенні культурного і освітнього рівня нижчих верств, яке мало відбуватися на основі народної української традиції.

Особливо великих успіхів в цій справі досягла заснована у грудні 1905 р. катеринославська «Просвіта», головою якої було обрано професора місцевої духовної семінарії В. Біднова. Його найближчими помічниками стали С. Липківський, також професор духовної семінарії, археолог Д. Яворницький та інженер І. Труба. Наприкінці 1905 р. у товаристві нараховувалося 80 членів¹. У лютому-березні 1906 р. катеринославська «Просвіта» випустила 5 чисел тижневика «Добра порада», який однак невдовзі було заборонено адміністрацією, а його редакторів притягнуто до суду². Після цього діяльність товариства почала занепадати, а містяни Катеринослава перестали цікавитися його роботою. Однак, ініціаторам вдалося переламати цю негативну тенденцію, і наприкінці 1911 р. діяльність катеринославської «Просвіти» значно поживалася. Цьому сприяло обрання нової ради товариства, до якої увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Нечипоренко, Б. Павловський, О. Рогович, П. Сіренко, М. Хрінникова³. Того ж 1911 року намітилося встановлення більш тісних контактів та взаємодії між катеринославською «Просвітою» та її приміськими філіями. У листопаді «Просвіта» влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники». Цей концерт дав товариству 630 руб. чистого прибутку (частина його пішла приміським селянам Мануйлівки та Дієвки на проведення дитячих ялинок)⁴. У свою чергу мануйлівці встановили контакт із діячами західноукраїнського національного руху. Так, у 1911 р. вони приймали у себе делегацію українських вчителів із Буковини⁵. Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту» і внаслідок вона

¹ Справоздання катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта» – Катеринослав. – С. 2.

² Там само. – С. 4.

³ В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 103. – 6 травня.

⁴ Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 141. – 7 травня.

⁵ Діяльність мануйлівської «Просвіти» в 1911 р. // Там само. – № 7. – С. 105.

набула авторитету у міських жителів та адміністрації. «Просвіта» зросла чисельно і наприкінці 1911 р. нараховувала 116 осіб. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення влади до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора краю, який на відміну від інших начальників губерній, не був українофобом, управителем канцелярії була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філій «Просвіти»⁶.

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до діяльності товариства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників та селян відповідав інтересам розвитку місцевої промислової інфраструктури. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників, і сприяло стрімкому зростанню міського населення. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

Найбільш діяльною з філій катеринославської «Просвіти» була вже згадана Мануйлівська. Вона об'єднувала тих українців, які, не пориваючи зв'язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне становище, мали всі переваги для розповсюдження серед селян із більш віддалених сіл товарів із міста, а серед мешканців міста – декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи). Отже, це були досить забезпечені в матеріальному плані люди, котрі отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття університету. Крім того, у мануйлівців не було такого страху перед владою, як у міських інтелігентів, бо вони знали, що у будь-якому випадку зможуть своїми руками прогнати власну родину. У той час як матеріальне благополуччя пересічного міського інтелігента цілком залежало від примхи його безпосереднього керівника із державної адміністрації.

⁶ *Дорошенко Д.* «Просвіти» на Великій. – Б. м. – Б. р. – С. 5.

Непростим та тернистим виявився шлях до відкриття філії катеринославської «Просвіти» у приміському селі Діївці, котре знаходилося поряд із Мануйлівкою. Як і мануйлівці, дієвці також працювали на промислових підприємствах Катеринослава, поступово перетворюючись на міських робітників, хоча, в більшості своїй, при цьому не поривали зв'язку із селом. І катеринославським просвітянам було надзвичайно важливо, аби ці селяни, приходячи до міста, не вливалися в масу люмпенізованого, схильного до алкоголю і різні російськомовного пролетаріату. А, навпаки, відстоювали в Катеринославі закладені із їхнього сільського дитинства українські традиції та любов до рідної мови. Тому-то, катеринославські інтелігенти українського походження, приділяли таку велику увагу відкриттю філій «Просвіти» в приміських селищах. Відкриття філії в Діївці очікувалося в 1912 р.

Аби допомогти дієвцям матеріально, катеринославські просвітяни провели в місті низку національно-культурних заходів. Так, 16–17 червня 1912 р. в Катеринославі відбулося влаштоване «Просвітою» грандіозне етнографічне свято. В його підготовці та проведенні катеринославцям активно допомагали мануйлівські просвітяни. Свято викликало великий інтерес у жителів міста й дало «Просвіті» 175 руб. чистого прибутку. 21 липня просвітяни організували ще один дуже цікавий музичний вечір, успіх якого був надзвичайним. Усім охочим потрапити на нього, не вистачило квитків. Прибуток від проведення цього вечора становив 92 руб. 60 коп⁷. Самі просвітяни так оцінювали цю культурну подію у житті міста: «З деякого часу помічається все більша і більша цікавість широкої публіки до праці “Просвіти”. Коли торік літом не можна було уряджати ніяких вистав, бо мало приходило глядачів, то тепер на вечори «Просвіти» не вистачає квитків. Так само було на виставі “Бондарівни” 23 червня. Між глядачами помічається багато селян, особливо молоді»⁸.

Завдяки зусиллям катеринославських просвітян, селянська молодь приїздила до міста не лише для того, щоб отримати задоволення від майстерно поставленої вистави. Ця молодь здатна була дати гідну відсіч тим, хто спробував би її зірвати. Отже, українська міська інтелігенція виховувала не лише свідомих патріотів, але і власних захисників на випадок протистояння з проросійськими чорносотенними силами. Патріотизм серед жителів українських приміських сіл та робітничих селищ був справді великим. Так, дієвські селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця, починаючи з

⁷ В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 172. – 28 липня.

⁸ Там само.

1911 р., вони відривали від свого порівняно невеликого заробітку по 3 руб., щоб скласти суму з якою можна буде розпочати будівництво власного приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти»⁹. Організаторами відкриття філії «Просвіти» в селі Діївці стали кілька селян, що пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру у них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Важливо відзначити також те, що світогляд цих фундаторів філії «Просвіти» сформувався під час їхньої військової служби під впливом книжки Б. Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»¹⁰. Можемо говорити, що цей етап просвітянського руху став можливим саме завдяки тому, що проросли зерна, посіяні українськими просвітителями наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Незважаючи на те, що в 1912 р. адміністрація заборонила відкрити філію в Діївці¹¹, завдяки наполегливим клопотанням та завзяттю катеринославських та діївських просвітян дозвіл був зрештою добутий на початку наступного, 1913 року. 3-го березня відбулося урочисте відкриття діївської філії катеринославської «Просвіти». Із Катеринослава прибуло кілька членів Ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Приїхала також майже вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів діївській «молодшій сестрі» 15 руб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський відзначив у промові ту велику вагу, насамперед культурну, яку має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбищачтвом¹².

Отже, просвітяни прагнули привнести українські традиції в переважно російськомовні промислові міста і для цього працювали серед приміських селян. У той час найголовнішою зброєю в цій боротьбі була українська книжка світоглядного характеру. Тому катеринославська «Просвіта» вирішила використати сільськогосподарські виставки для їх поширення. Було вирішено організувати на них спеціальні відділи популярних українських видань. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було схвалено придбання на 15 руб. популярних книжок із медицини, ветеринарії та сільського господарства і показати їх на виставках у приміських селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки

⁹ Гехтер М. Українське життя в Росії в 1911 р. // Літературно-науковий вістник. – 1912. – № 57. – С. 179.

¹⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 5.

¹¹ «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – 16 березня – С. 5–6.

¹² Там само.

й продавалися. Місцеві жителі дуже цікавилися українською популярною літературою і охоче купували українські книжки¹³.

У новий 1914 рік просвітянський рух на Катеринославщині вступив повний сил та надій. У самій катеринославській «Просвіті» в цей час нараховувалося 235 членів, у мануйлівській – 75, перещепинській – 66, дівській – 49, гупалівській – 17¹⁴. На початку року катеринославські просвітяни розгорнули широку підготовку до Шевченківського ювілею. 19 січня 1914 р. у приміщенні Англійського клубу відбулося засідання організаційного комітету по влаштуванню Шевченківських урочистостей. Це зібрання було скликане правлінням катеринославської «Просвіти», яке виклопотало дозвіл на організацію цього комітету з правом входження до нього також осіб, які не належали до «Просвіти». На цьому засіданні була обговорена та схвалена програма ювілейних урочистостей на честь великого Кобзаря¹⁵.

Катеринослав, загальний вигляд, Англійський клуб (фото початку XX ст.)

1 березня 1914 р. в залі того ж Англійського клубу відбувся Шевченківський вечір «Просвіти» із вступним словом Г. Черняхівського. Хор виконав «Заповіт», який присутні слухали стоячи. Запрошеними з Києва

¹³ В наших товариствах. – Рада. – 1913. – № 202. – 26 серпня.

¹⁴ Звідомлення товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав, 1914. – С. 87.

¹⁵ Шевченковские дни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 108.

артистами, а також місцевими співцями та декламаторами були виконані найкращі твори поета¹⁶. Підготовка до Шевченківського свята і його проведення ще більш посилило українські настрої серед містян Катеринослава та його передмість. Український галицький письменник Д. Лукіянович справедливо відзначав тоді, що вшанування пам'яті поета органічно було пов'язане з розвитком національної свідомості українців, що публічні урочистості на честь поета «мають значення маніфестації, з'єднують українців, розділених політичними програмами, розкиданих на велетенському просторі і розділених державними кордонами»¹⁷.

Після початку Першої світової війни катеринославська «Просвіта» займалася майже виключно допомогою біженцям та сім'ям фронтовиків, практично не займаючись культурно-просвітницькою діяльністю. Але несподівано 21 січня 1916 р. «Просвіта» отримала повідомлення про те, що 25 січня в губернському присутствії буде слухатися питання про закриття товариства. З боку правління «Просвіти» були вжиті всі можливі засоби, щоб з'ясувати причини закриття і запобігти йому. Однак намагання просвітян не дали позитивного результату. Катеринославська «Просвіта» разом зі своїми філіями була оголошена закритою¹⁸. Після закриття «Просвіти» організатори українського руху в Катеринославі почали шукати собі інших шляхів. Так, на початку 1916 р. в місті виникло «товариство на вірі» під назвою «Українське видавництво в Катеринославі». Уже у лютому та березні воно випустило дві книжки — «Національні відносини в Бельгії» С. Русової та оповідання А. Кащенко «Перерід», та прийняло до друку оповідання для дітей «Мандрівка за пороги» — також А. Кащенко. У березні колишній видавець просвітянського журналу «Дніпрові хвилі» К. Котов звернувся до губернатора з проханням допустити до видання український щотижневик «Час» і отримав дозвіл. У квітні-1916 р. при катеринославському «Научном обществе» була організована українськими діячами «Комісія по вивченню місцевого краю». У травні були прочитані доповіді: «Запорозький зимівник», «Новий рік на Запоріжжі», «Спогади про Сагайдачне та його околиці», «Дніпрові пороги». Крім того, комісія організувала низку екскурсій для селянських дітей до музею ім. Поля, де були зібрані пам'ятки місцевої старовини, та на Кодацькі пороги. Там В. Біднов та А. Кащенко розповідали дітям про історію рідного краю, а останній ще й подарував свою

¹⁶ Там же. — С. 111.

¹⁷ Там же. — С. 111.

¹⁸ Деятельность екатеринославской «Просвity» в 1915 г. и ее закрытие // Там же. — 1916. — № 2. — С. 47.

книжечку «Над Кодацьким порогом»¹⁹. Восени 1916 р. комісія знову влаштувала лекції на тему «Пост степу» та «Великий луг», організувала концерти за участю кобзаря І. Кучугури-Кучеренка та відновила дитячі екскурсії до музею ім. Поля²⁰.

Щодо продовження просвітянського руху в приміських селах Катеринослава, то мануйлівська філія «Просвіти» все своє майно на суму понад 6000 руб., а також весь свій борг на суму 1815 руб. передала Мануйлівському товариству споживачів із умовою, що останнє буде використовувати його винятково для культурно-просвітніх цілей. Тобто можемо стверджувати, що закриття мануйлівської філії відбулося лише формально. Фактично ж все лишилося, як було. Схожа ситуація була й в Перещепині – тут філія «Просвіти» передала своє майно місцевому селянському сільськогосподарському товариству. Як бачимо, розвиток тісно пов'язаного з «Просвітами» українського кооперативного руху фактично нівелював самодержавні обмеження²¹.

В інших великих промислових містах Наддніпрянщини – Києві, Одесі, та особливо Харкові, успіхи українських інтелігентів у справі розвитку національної самосвідомості в приїжджих до цих міст учорашніх селян, були значно скромнішими. Чи не головна причина цього, полягала не стільки в утисках із боку адміністрації, і не у вчинках деяких членів «Просвіт», котрі своїми далекими від просвітянської роботи вчинками, свідомо чи не свідомо провокували переслідування українських товариств. Діяльність цих «Просвіт» була паралізована нестачею коштів та браком енергії у самих просвітян. Це пояснювалося тим, що значному числу інтелігентів притаманний був страх перед правозахисними інституціями та елементарна скупість. Багато з них не платили членських внесків навіть у ті часи, коли місцева адміністрація досить поблажливо ставилася до просвітян. Все це аж ніяк не сприяло зростанню авторитету української інтелігенції серед робітників, у середовищі яких було багато вихідців із приміських сіл.

Початок діяльності і одеської, і київської «Просвіт» був дуже обнадійливим, і за своїми масштабами на перших порах навіть перевершував катеринославське товариство. Так, наприкінці 1905 р., дуже жваво та енергійно розпочала свою діяльність одеська «Просвіта». Для ознайомлення найширших верств містян із історією, потребами та цілями українського національного руху в листопаді було проведено два зібрання, на

¹⁹ На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 122–123.

²⁰ Украинская жизнь в г. Екатеринославе // Там же. – 1916. – № 6. – С. 70.

²¹ Там же. – С. 71.

яких вперше у Наддніпрянщині прозвучали промови українською мовою. Відразу ж за цим, протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». У ньому зазначалося, що «Просвіта» закладатиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме українські книжки, брошури та газети, ширитиме їх через книжкові крамниці. Передбачалося також влаштування публічних лекцій, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування українських шкіл²².

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» було схвалено владою Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких обрали його правління у складі 12 чоловік. Серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко, начальник одеської чотирикласної прогімназії Л. Ковальчук та секретар Одеської міської управи Ф. Шульга²³. На цих же зборах було розпочато зарахування у «Просвіту». Членський внесок був невеликим – 1 руб. на рік. Для порівняння, розмір членського внеску у С.-Петербурзькому «Благодійному товаристві», яке було фактично також українською «Просвітою», становив 3 руб. Це сприяло тому, що в одеську «Просвіту» записалося багато малозабезпечених робітників, після чого український національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, котрі влаштували по середах науково-популярні лекції, а по суботах – літературно-вокальні музичні вечори та давали спектаклі. Для цього при «Просвіті» було організовано хор із 70 осіб та запрошено на оплачувану роботу хормейстера та акомпаніатора²⁴.

Андрій Ніковський у листі до свого товариша, фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «...гарно те, що “Просвіта” захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають та з повагою ставляться до “Просвіти”»²⁵.

На початку ХХ ст. етнічних українців в Одесі було небагато. Тут переважали представники інших етносів, котрі населяли Наддніпрянщину –

²² *Просвітянин [Ніковський А.]*. Одесская «Просвіта» // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

²³ ЦДАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 44.

²⁴ *Просвітянин [Ніковський А.]*. Указ. соч. – С. 313.

²⁵ Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3.

евреї, росіяни, греки, поляки, литовці²⁶. Російсько-японська війна призвела до того, що капіталісти, особливо німецькі банкіри, почали виводити гроші за кордон і скорочувати кредитування. Без кредитів місцеві фірми не могли купувати товари за кордоном, а це викликало подальше скорочення вітчизняного виробництва²⁷. Багато робітників було звільнено з роботи, що викликало соціальну напругу в місті, котра в умовах багатоступеневості Одеси, неминуче мала перерости в соціальні конфлікти. На мітингу єврейського товариства в Одесі, оратори рішуче виступили проти продовження війни з Японією, справедливо вважаючи війну головною причиною різкого зубожіння населення²⁸. З іншого боку, російські чорносотенці намагалися нацькувати незабезпечених російських робітників на євреїв, мотивуючи це тим, що, буцімто, всі соціально-економічні негаразди в імперії викликані поразками на фронті, котрі в свою чергу є наслідками єврейської антивоєнної агітації. Крім того, чорносотенці рішуче виступали проти Жовтневого маніфесту, котрий, зокрема, і дозволив українцям засновувати «Просвіти». Відповідальність за його появу вони знову ж таки поклали на євреїв, і наступного дня після його виходу в Одесі почалися події відомі під назвою «єврейські погроми»²⁹. Хоча ця назва не зовсім правильна, бо представники єврейської громади завжди давали гідну відсіч нападникам, і втрати з боку чорносотенців часто перевищували втрати євреїв. Тому останні були вигідними «спільниками» українців. Крім того, останнім дуже важливо було налагодити дружні стосунки з поляками. Для цього просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т.Г. Шевченка. У перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене Кобзарю, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь великого українського поета, а останні крім цього поклали на бюст Т. Шевченка розкішний вінок³⁰. Так, одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. А. Ніковський писав у листі до М. Аркаса: «Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не

²⁶ Спростування цього твердження див. у підрозділі В. Любченка – редкол.

²⁷ Герлігі П. Одеса: історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С. 281.

²⁸ Там само. – С. 283.

²⁹ Там само. – С. 284, 288.

³⁰ Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75. – 30 березня.

розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять, переважно студентів»³¹.

Отже одеська «Просвіта» взяла чіткий, конче потрібний одеській міській спільноті напрямок діяльності. Однак для його поширення місто потребувало активних і сміливих людей. Кожен інтелігент, котрий спробував би працювати з населенням одеських передмість, Молдаванки та Пересипу, ризикував отримати чи удар ножем, чи револьверну кулю. Бажаючих фактично не було. Більшість членів «Просвіти» навіть перестали платити членські внески, що загальмувало роботу товариства. Ще більше погіршилися справи, коли через постійні утиски з боку державної адміністрації, в одеському товаристві наприкінці 1909 р. почалася уже деяка дезорганізація. Розпалися обидва драматичні гуртки та хор «Просвіти». Рядові члени почали самоусуватися від просвітянської діяльності, залишаючи правління товариства сам на сам із адміністрацією. Рада товариства у цей важкий час збиралася двічі на тиждень, намагаючись знайти шляхи порятунку «Просвіти». До С.-Петербургу було послано делегата, який добув у якогось «писарцевого писарця писарчука» обіцянку, що «Просвіту» не буде адміністративним порядком закрито³².

Намагання одеської «Просвіти» захистити своє право на існування виявилися марними: 30 листопада того ж 1909 р., біля 11 години вечора, в той час, коли в приміщенні «Просвіти» зібралося правління товариства для ліквідації справ, туди з'явилася поліція на чолі з приставом. Жандарми переписали присутніх, пояснюючи свої дії тим, що члени правління не мали права без особливого дозволу збиратися. «Просвіту» примусили припинити свою діяльність. За борги було продано добротну просвітянську бібліотеку, яка перейшла до приватної особи, та костюми, в яких артисти грали на сцені. Всього цього ледве вистачило, аби розплатитися з боргами, які товариство набрало в період своєї дезорганізації. Підсумовуючи діяльність одеської «Просвіти», газета «Рада» зазначала: «Велика шкода за цим єдиним огнищем української культури в Одесі, бо хоч товариство в останні часи й вело виключно клубну діяльність, але справа в тому, що клуб цей був найдемократичнішим, що завжди йшов до ідейної праці, – в ньому була сила простого люду, що тут міг чути українську мову, добути на прочитання і на продаж українську книжку чи часопис»³³.

³¹ Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5; Шевченкові дні в Одесі...

³² В одеській «Просвіті» // Рада. – 1910. – № 24.

³³ Там само.

Схожою була й доля київської «Просвіти», заснованої в пам'ять Т.Г. Шевченка. Її статут було затверджено 6 травня 1906 р. Перший підпис під ним поставив Б. Грінченко, якого на перших установчих зборах 25 травня було обрано її головою. Вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною»³⁴. Пізніше, 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа “Просвіти” є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло “Просвіти” ніколи не одурнює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»³⁵.

Навколо Б. Грінченка згуртувалися найбільш національно-свідомі інтелігентські сили Києва, котрі згодом увійшли до Ради київської «Просвіти», зокрема, С. Єфремов, М. Синицький, Ф. Матушевський, В. Цимбал, Мод. Левицький, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, В. Королів, Ол. Волошинов, трохи пізніше до неї було кооптовано Л. Яновську, А. В'язлова та С. Русову³⁶. Секретарем київської «Просвіти» був Д. Дорошенко. Головним у діяльності київської «Просвіти» було книговидання. Всього товариство встигло видати 36 назв книжок українською мовою. Також систематично та ґрунтовно розпочала свою роботу бібліотечна комісія київської «Просвіти». Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні реєстри видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін.³⁷

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. київська «Просвіта» мала вже придатну для користування бібліотеку з 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського – 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, який більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так, як треба³⁸.

Велику увагу київські просвітяни зосередили на проведенні лекцій, читань та музично-літературних вечорів у самому місті, а також на

³⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 2.

³⁵ Скасування товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1910. – № 81.

³⁶ По Україні // Рада. – 1907. – № 140. – 21 червня.

³⁷ Од бібліотечної комісії товариства «Просвіта», заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. – 1907. – № 53.

³⁸ Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1907 рік. – К., 1908. – С. 8.

робітничих околицях, для чого була складена програма систематичних доповідей, концертів та театральних вистав.

Київська «Просвіта», не маючи власного залу (у неї були лише помешкання для канцелярії та бібліотеки), змушена була працювати в приміщеннях інших товариств. У будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських діячів, зокрема – Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим.

Спочатку читався реферат про особистість, потім відбувалося декламування творів чи співи на слова віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно молоді сили з Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок. Під проводом артистки М. Старицької влаштовувалися театральні вечори, на яких відбувалися вистави на твори українських письменників, зокрема «На новий шлях» Б. Грінченка. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки³⁹.

Отже, як і в одеській, у київській «Просвіті» спочатку робота була поставлена добре. Перед товариством, здавалося, відкривалися райдужні перспективи, але потім точнісінько так же як і в Одесі, велика частина київських просвітян почала проявляти надзвичайну недбалість у виконанні своїх обов'язків перед товариством, не лише не допомагаючи йому своєю працею, але й не сплачуючи членських внесків. Так, із 423 членів, які формально були записані до київської «Просвіти», 99 чоловік не заплатили членських внесків ні за 1906, ні за 1907 рр., а ще 170 чоловік не розрахувалися і за 1907 р. Тобто в 1907 р. загальна чисельність тих, хто не заплатив членський внесок, становила 269 осіб, або 66% від загального числа членів товариства. Крім того, що просвітяни не платили членських внесків, вони ще й безвідповідально ставилися до виконання взятих на себе зобов'язань. Часто траплялися випадки, коли, взявши на рецензування книжку, просвітянин тримав її півроку, а потім повертав не процензованою. Багато до видавничої секції надходило слабкої, непридатної до друку продукції⁴⁰.

Не поліпилася ситуація і у наступному 1908 р. Навпаки, у київській «Просвіті» продовжували наростати ті негативні тенденції, які склалися ще в 1906–1907 рр. Продовжувала швидко зростати чисельність її членів

³⁹ На загальних зборах «Просвіти» // Слово. – 1908. – № 23. – 8 червня.

⁴⁰ Там само.

і зменшуватися кількість тих, хто дійсно працював у товаристві чи просто надавав йому посильну матеріальну допомогу. Так, до 30 травня 1908 р. членський внесок за 1908 рік сплатили усього 57 осіб (13,5% від загальної кількості членів, та 37% від кількості тих, хто заплатив членський внесок у 1907 р.)⁴¹.

Хронічна нестача коштів неймовірно утруднювала проведення головної для київської «Просвіти» видавничої діяльності. На зборах було зазначено, що в 1909 р. члени «Просвіти» виявили надзвичайну байдужість до справ товариства, фактично залишивши її Раду на самоті. Але особливо загрозливими були фінансові справи «Просвіти». Так, скарбник «Просвіти» Є. Лукасевич подав звіт про становище каси товариства. Загальний висновок його доповіді був дуже сумним: каса товариства виявилася фактично порожньою. Далі на зборах було зачитано повідомлення видавничої комісії «Просвіти». Як виявилось, в загальний видавничий фонд та на окремі видавничі фонди імені Б. Грінченка та М. Драгоманова в 1909 р. грошових благодійних надходжень одержано було мало⁴².

Як і в Одесі, для київських українців справи почали ще більше погіршуватися наприкінці першого десятиліття ХХ ст. У січні 1910 р. було видано циркуляр прем'єр-міністра уряду Російської імперії П. Столипіна «Про інородців та сепаратизм», і як результат, саме на його підставі київська «Просвіта» була закрита в квітні 1910 р.

Припинення діяльності київської «Просвіти» відбулося в той час, коли її діяльність значно пожвавилася. За перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому було присутньо 114 осіб. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій, 2196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій, 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій, 700 слухачів). Дуже цікаві відомості дало анкетування, яке провела шкільно-лекційна комісія серед своїх слухачів. Виявилось, що серед них найбільше було людей віком від 20 до 30 років (48,8%), в той час як віком від 16 до 20 лише 37,7%. Щодо освіти, то 29,5% були з нижчою, 22,7% закінчили церковнопарафіяльні школи⁴³.

Слухачі висловили також свої побажання відносно тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше бажали слухати лекції з української історії – 64%, з історії української літератури – 22%, про

⁴¹ Там само.

⁴² Надзвичайні загальні збори товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1909. – № 265.

⁴³ Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132.

українську музику та мистецтво – 11%. Мова відповідей була здебільшого українською (75% відповідей), і майже половина їх написана фонетичним правописом⁴⁴.

Серед слухачів найбільше було робітників та ремісників (52%), потім прикажчиків та конторників – 20%. Цікаво, що уперше на лекції було 45,5% опитуваних, а другими йшли ті, хто приходив на них вже вп'яте⁴⁵. Отже, існують всі підстави думати, що якби не горезвісний Столипінський циркуляр, то київська «Просвіта», подібно до катеринославської, змогла б перенести свою діяльність на приміські робітничі селища та ті українські села, в яких багато жителів працювали на київських підприємствах. Це припущення підтверджується також тим, що врахувавши попередні прорахунки в своїй діяльності, київська інтелігенція змогла плідно працювати для підвищення культурно-освітнього та професійного розвитку українських робітників та селян і в часи коли «Просвіта» була забороненою. Для цього вони використовували українську кооперацію, в якій на відміну від закритої київської «Просвіти» була жорстка фінансова підзвітність. Це зрозуміли й російські шовіністи. Так, один з них, а саме С. Щоголев, зазначав з цього приводу: «Видавнича діяльність останньої [київської «Просвіти» – *О.Л.*] частково ожила з-під попелу завдяки закону про “товариства на вірі”, які не підлягають урядовому контролю. В Києві виникли нотаріальним порядком товариства “Український агроном”, “Український вчитель” та “Український технік”, які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство “Наша кооперація”, що видає досить тенденційну газету того ж найменування»⁴⁶.

Про останнє видання варто сказати окремо. Його виникнення пояснювалося тим, що для успішного розвитку української кооперації необхідно було мати й спеціальну кооперативну пресу. 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства «Наша кооперація». Було обрано 3-х членів правління (Порша, Коваля та Лаврова), і членів товариства (Степаненка, Сціборського, Чопівського, Пожарського, Крижановського, Терниченка, Барановського, Шевченка). Першим завданням товариства стало видання українського кооперативного друкованого органу «Наша кооперація»⁴⁷.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Щеголев С.* Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – С. 97.

⁴⁷ Українське життя // Рада. – 1912. – № 229.

Потреба у виданні подібного друкованого українського органу дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині серед усіх верст суспільства, і найперше містян. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно потребував такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідного регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер «Нашої кооперації» – першого кооперативного видання українською мовою. «Наша кооперація» виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 руб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника⁴⁸.

23 березня 1913 р. в Києві відбулося установче зібрання товариства «Український техник». Завданням цього нового товариства стало друкування та продаж книжок, брошур і журналів з питань техніки та промисловості. Крім того, товариство взяло на себе завдання відкривати склади, магазини, організувати контори та свої філіальні відділи. Членський внесок було встановлено в розмірі 10 руб. на рік. До складу товариства входили дійсні члени, які розпоряджалися всіма справами товариства й несли за них повну матеріальну відповідальність, та вкладники, які мали лише право дорадчого голосу⁴⁹.

Отже, після закриття київської «Просвіти» український рух в місті перестав бути формально численним, але значно більш організованим. Звичайно, це можна було оцінювати як прогресивне явище, але в умовах масового напливу в міста люмпен-пролетаріату, серед якого активні працювали більшовики, масовість українського руху могла стати надійною перепоною русифікації міської людності. В силу своєї відносно нечисленності українські діячі могли задовольняти національно-культурні потреби лише тих, хто цього прагнув, і мало займалися національно-культурним вихованням української робітничої молоді. Так, в цей час у Києві часто відбувалися бійки з використанням холодної зброї між робітничою молоддю Лук'янівки та Шулявки⁵⁰, а українська інтелігенція нічого не робила для того, щоб припинити такі безчинства. Це був наслідком нечисленності тих інтелігентів, хто справді хотів працювати на благо свого народу.

Ще одним товариством, яке намагалось працювати для культурно освітнього та економічного розвитку була кам'янець-подільська «Про світа». Розпочати практичну діяльність безпосередньо в межах міст

⁴⁸ Садовський В. Наша кооперація // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 109.

⁴⁹ Новое общество на вере «Украинский техник» // Там же. – 1913. – № 3. – С. 82-83.

⁵⁰ Шандра В. Київ у XIX – початку XX ст. // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С. 177.

кам'янець-подільські просвітяни спромоглися лише після того, як було видано циркуляр від 4 березня 1906 р. про тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. Кам'янець-подільська «Просвіта» одразу ж записалася під № 1 у реєстр товариств Подільської губернії⁵¹.

Перший загальний збір товариства відбувся 8-го травня 1906 р. На ньому було вирішено головну увагу звернути на ширення української літератури та преси. Для цього на базарному майдані був відкритий рундук, а в Новому-Плані засновано бібліотеку-читальню. Рундук функціонував із 10-го травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 руб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок⁵². Бібліотеку-читальню «Просвіта» відкрила 1 липня того ж року. Читання книжок та газет було безкоштовним, значною мірою завдяки цьому бібліотеку відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та навколишні селяни.

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – по селах Поділля⁵³. В таких умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4–5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, які очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали книжок на 300–400 руб.⁵⁴

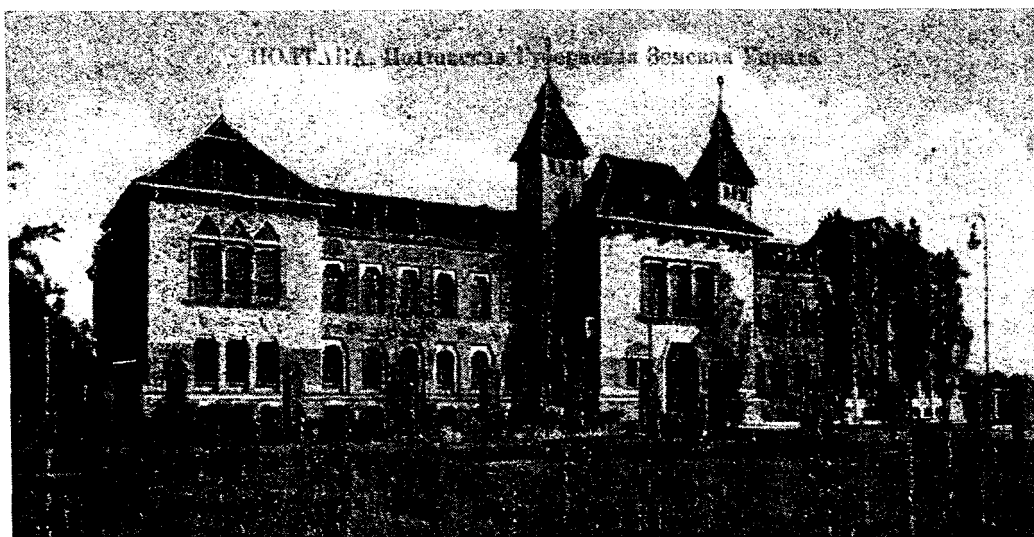
Національно-виховну роботу серед робітників та селян українська інтелігенція проводила і в тих регіонах, у яких самодержавство не дозволило відкривати «Просвіти». Для цього вони використовували земства та кооперативні установи. Особливо яскраво це проявилось на Полтавщині, де членами кооперативних товариств стали, крім селян, також місцеві культурні сили: лікарі, агрономи, священики, учителі земських шкіл, земські гласні й інструктори різних галузей сільського господарства.

⁵¹ Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. – 1907. – № 174.

⁵² Там само. – № 173.

⁵³ З життя «Просвіт» // Там само. – 1907. – № 77.

⁵⁴ Звідомлення подільської «Просвіти»...

Полтава, губернська земська управа (лістівка початку ХХ ст.)

Як результат, полтавським просвітянам вдалося досягти певних успіхів, особливо у сфері професійної освіти. Так, у 1912 р. Полтавська земська управа звернулася до українського архітектурно-художнього відділу з проханням порадити, як краще влаштувати українську школу малювання для кустарів. Після кількох засідань український відділ виробив програму для навчання в цій школі, яка була пристосована до потреб кустаря⁵⁵. Крім того, у липні 1912 р. в Полтаві була відкрита нова українська книгарня, в якій продавалися українські книжки, газети та журнали. 21 листопада того ж року товариство «Боян» влаштувало концерт української історичної пісні. Перед концертом член товариства В. Щопотєв прочитав лекцію «Українські історичні думи та пісні». Чоловічий хор «Бояна» виконав пісні «Про Байду», «Про Залізняка», «Про Дорошенка»⁵⁶.

Деякі здобутки мали українські інтелігенти у такому важливому промисловому центрі як Харків. Взимку 1911–1912 рр. тут відбулося 11 читань українською мовою, які відвідало більше 2 тисяч слухачів. Такі ж читання відбувалися й у будинку Квітки-Основ'яненка на Основі – передмісті Харкова. Їх також відвідало понад 2 тисячі слухачів. У 1912 р. харківська інтелігенція створила просвітне товариство, яке отримало ім'я Квітки. Воно потроху проводило лекційну діяльність. Так, 29 жовтня 1912 р. у приміщенні товариства Я. Довбищенко прочитав реферат про

⁵⁵ Українське життя // Рада. – 1912. – № 276. – 2 грудня.

⁵⁶ В наших товариствах // Там само. – 1912. – № 271. – 27 листопада.

життя і творчість М. Драгоманова, а в листопаді Г. Хоткевич проголосив низку лекцій присвячених історії Галичини⁵⁷. Наприкінці того ж 1912 р. в Харкові було засновано «Литературно-художественный кружок», при якому було створено український архітектурно-художній відділ, який обрав метою якомога ширше розповсюджувати український стиль та українське мистецтво взагалі. На чолі цього відділу стояв С. Васильківський, до нього увійшли також кращі українські архітектурно-художні сили: С. Тимошенко, К. Жуков та ін. Але взагалі харківська інтелігенція найгірше з усіх великих міст в Наддніпрянщині дбала про культурно-освітній розвиток робітників, серед яких спостерігалася тяга до всього українського. Це пояснювалося тим, що як і в Катеринославі, серед жителів передмість і околиць Харкова було багато етнічних українців – учорашніх селян, котрі лише недавно стали працювати на великих підприємствах, і які бажали зберегти власну ідентичність. Особливо виділялася так звана Холодна Гора, де в 1912 р. було засновано просвітнє товариство, яке піклувалося про відкриття школи для дітей, читання лекцій, створення бібліотеки. Це товариство було створено самими українськими робітниками, котрі втомилися чекати допомоги від своєї інтелігенції. «Інтелігенція міста мало дбала про цю людність, але там народилася власна інтелігенція»⁵⁸, – писав з Харкова до київської газети «Рада» один з її кореспондентів Д. Пісочинець.

Ці слова можна адресувати переважній більшості української інтелігенції на всій території Наддніпрянщини, якій не вдалося протистояти масовому напливу у міста російського люмпен-пролетаріату. Звичайно, тим більша честь і слава тій невеликій частині української міської інтелігенції, котра самотужки тягнула на собі всю просвітянську роботу, але в умовах початку ХХ ст. героїзму та самопожертви окремих осіб виявилось замало. Потрібні були принаймні десятки, а краще сотні тисяч активних робітників на ниві національно-культурної освіти, а їх-то якраз і не було.

⁵⁷ *Пісочинець Д.* Лист з Харкова // Там само. – 1912. – № 108.

⁵⁸ Там само.